

Οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα

Ηλίας Κατοίκας*

Περίληψη

Αντικείμενο του άρθρου είναι η αναζήτηση του πολιτικού και ιδεολογικού περιεχομένου της πολιτικής του Εκσυγχρονισμού. Το άρθρο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται και απορρίπτεται η αντίληψη ότι ο εκσυγχρονισμός συνιστά μεταμφιεσμένο νεοφιλελευθερισμό. Επίκεντρο της συζήτησής μας εδώ είναι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, ο εκσυγχρονισμός κατανοείται ως μια πολιτική μεταρρυθμίσεων, με απώτερο στόχο την αναδιάρθρωση των λειτουργιών του δημόσιου τομέα. Η προσπάθεια για αναδιάρθρωση και βελτίωση της απόδοσης του κράτους συναντά αντιστάσεις οι οποίες απορρέουν από τις πολιτικές σχέσεις της χώρας. Σε αντίθεση όμως με την κυρίαρχη αντίληψη η οποία αποδίδει τις λειτουργικές αδυναμίες του κράτους στο σύστημα της πολιτικής πελατείας, η άποψη που υποστηρίζεται εδώ συνδέει την αναποτελεσματικότητα του κράτους με τις πολιτικές μεταβολές που προϋπέθετε η αλλαγή του χαρακτήρα του στη δεκαετία του 1980. Πρόκειται ουσιαστικά για τις πολιτικές προεκτάσεις της κατάρρευσης του αναπτυξιακού κράτους της Δεξιάς και της αντικατάστασής του από το κοινωνικό κράτος της Αριστεράς.

1. Εισαγωγή

Από τα δεκαπέντε μέλη της Ε.Ε. η μοναδική χώρα που έμεινε έξω από το δεύτερο στάδιο της ΟΝΕ παρά τη θέλησή της, είναι

* Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

η Ελλάδα. Ο αποκλεισμός της δε μπορεί να ερμηνευθεί με οικονομικής λογικής επιχειρήματα. Η Ισπανία και η Πορτογαλία, δυο χώρες με τα ίδια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά, κατάφεραν να ενταχθούν στη ζώνη του Ευρώ, παρά το γεγονός ότι έγιναν πλήρη μέλη της Ε.Ε. αργότερα από την Ελλάδα. Ο μοναδικός παράγοντας που μπορεί να ερμηνεύσει την αδυναμία της Ελλάδας να προσεγγίσει έγκαιρα τα κριτήρια σύγκλισης, είναι οι πολιτικές της σχέσεις.

Τα τελευταία πέντε χρόνια έχει σημειωθεί σημαντική βελτίωση των δεικτών σύγκλισης, η οποία είναι περισσότερο θεαματική στην περίοδο διακυβέρνησης Σημίτη. Ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, τον Ιανουάριο του 1996, διαδεχόμενος τον ιστορικό ηγέτη του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου. Για τους γνωρίζοντες τα πολιτικά πράγματα της χώρας, η επικράτηση του Σημίτη στην Κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ αρχικά και στο συνέδριο του κόμματος λίγους μήνες αργότερα, ήταν μια απροσδόκητη πολιτική εξέλιξη και απαιτεί και αυτή μια εξήγηση. Η πολιτική φυσιογνωμία του σημερινού πρωθυπουργού διαμορφώθηκε από το ρόλο του ως αντιπάλου του ιστορικού ηγέτη του ΠΑΣΟΚ παρά ως συνεχιστή της πολιτικής του αντίληψης. Η κυριαρχία του στην πολιτική ζωή της χώρας είναι συνυφασμένη με πολιτικές και οργανωτικές αλλαγές στο χώρο του κυβερνώντος κόμματος και με την εισαγωγή ενός νέου όρου στην πολιτική και ιδεολογική διαμάχη. Τη θέση του σοσιαλισμού στο όραμα του ΠΑΣΟΚ έχει καταλάβει ο στόχος του εκσυγχρονισμού. Ποια είναι η ιστορική σημασία αυτών των αλλαγών και πως συνδέονται με την αποτυχία της Ελλάδας να ικανοποιήσει έγκαιρα τα κριτήρια σύγκλισης; Τι είναι ο εκσυγχρονισμός και ποιοι είναι οι πολιτικοί του στόχοι; Το άρθρο που ακολουθεί αποτελεί απόπειρα στο να δοθεί μια ενιαία απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Η πορεία που θα ακολουθήσουμε είναι η εξής: αρχικά συζητάμε και απορρίπτουμε την άποψη ότι ο εκσυγχρονισμός αποτελεί μεταμφιεσμένο νεοφιλελευθερισμό. Επίκεντρο της συζήτησής μας εδώ είναι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων που εφαρμόζει η σημερινή κυβέρνηση. Στη συνέχεια προχωράμε σε μία διαφορετική σύλληψη της πολιτικής του εκσυγχρονισμού με άξονα αναφοράς το πολιτικό πλαίσιο λειτουργίας του δημόσιου τομέα. Ο εκσυγχρονισμός επαγγέλλεται έναν αποτελεσματικό δημόσιο τομέα στη θέση του αναποτελεσματικού πελατειακού κράτους. Η άποψη αυτή μας δίνει την ευκαιρία να εκθέσουμε τον ιδεολογικό χαρακτήρα του εκσυγχρονισμού και να προτείνουμε μια διαφορετική θεώρηση, η οποία

συνδέει την απόδοση του κράτους με τις πολιτικές σχέσεις που καθορίζουν την εσωτερική του οργάνωση και λειτουργία.

2. Η Διάσταση μεταξύ Νεοφιλελευθερισμού και Εκσυγχρονισμού

Στην καθημερινή πολιτική πρακτική, ο εκσυγχρονισμός περιγράφεται ως ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, το οποίο στοχεύει στην αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται η συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ, γεγονός το οποίο δικαιολογεί τη συνέπεια της κυβέρνησης Σημίτη στην εφαρμογή του προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας. Ωστόσο, το ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει πολλά ερωτηματικά ως προς τον ιδεολογικό προσανατολισμό της σημερινής κυβέρνησης, δεν αφορά στην αποφασιστικότητα που τη διακρίνει στην υλοποίηση της σταθεροποιητικής πολιτικής. Τα τελευταία δύο χρόνια η κυβερνητική πολιτική πλαισιώνεται και από μέτρα διαρθρωτικού χαρακτήρα. Ο όρος διαρθρωτικές αλλαγές, συνοψίζει συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής, τον πυρήνα των οποίων αποτελούν οι ιδιωτικοποιήσεις, η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και η ενίσχυση του ανταγωνισμού στην αγορά προϊόντος¹. Αυτή η νέα διάσταση της κυβερνητικής πολιτικής έχει προκαλέσει αμηχανία σε όλο το πολιτικό φάσμα της χώρας. Η κυρίαρχη αντίληψη που διαμορφώνεται θεωρεί ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι πλέον ένα σοσιαλιστικό ή σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Η συνολική πολιτική που εφαρμόζει είναι νεοφιλελεύθερη, ο δε εκσυγχρονισμός αποτελεί ευφημισμό του νεοφιλελευθερισμού. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται οπαδούς εκατέρωθεν του ΠΑΣΟΚ. Για παράδειγμα, ο προηγούμενος αρχηγός της Ν.Δ Μ. Έμπερτ, δήλωνε ότι η πολιτική της κυβέρνησης Σημίτη είναι στην ουσία της νεοφιλελεύθερη. Με ανάλογο τρόπο εκφράζονται και διάφοροι συγγραφείς της αριστεράς², οι οποίοι δε διστάζουν να χαρακτηρίσουν τους ασκούντες την κυβερνητική πολιτική ως σοσιαλ-νεοφιλελεύθερους ή ως σοσιαλ-νεοφιλελεύθερους εκσυγχρονιστές³. Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, η αντίληψη αυτή είναι θεωρητικά λαθεμένη και πολιτικά απλοϊκή. Η ουσιαστική της αδυναμία εντοπίζεται στο γεγονός ότι κατανοεί τον εκσυγχρονισμό ως πολιτική, η οποία αφορά πρωταρχικά στα εξωτερικά όρια του κρατικού τομέα και όχι στην εσωτερική του οργάνωση και λειτουργία.

2.1. Η πεμππουσία του νεοφιλελευθερισμού

Είναι γνωστό ότι η νεοφιλελεύθερη πολιτική δεν αντιπροσωπεύει μια οικονομική πολιτική με τη στενή έννοια του όρου. Αντίθετα, αναφέρεται ρητά και στο ρόλο των πολιτικών σχέσεων και ιδιαίτερα του κράτους σε ό,τι αφορά τις επιδόσεις των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς⁴. Κεντρικό στοιχείο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής αποτελεί η πρόταση ότι η οικονομική πρόοδος εξυπηρετείται καλύτερα από την παρουσία ενός μικρού αλλά αποτελεσματικού κράτους. Βασική λειτουργία ενός τέτοιου κράτους πρέπει να είναι η προώθηση της ελεύθερης δράσης των δυνάμεων της αγοράς. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται πάνω στη θεωρητική εμμονή της νεοφιλελεύθερης σχολής για την αποτελεσματικότητα και τη σημασία που αποκτά η άριστη κατανομή των πόρων για την κοινωνική ευημερία. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η κρατική παρέμβαση στην οικονομία είναι συνυφασμένη με τη σπατάλη και τη μείωση της οικονομικής ευημερίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στην περίπτωση των δημοσίων επιχειρήσεων οι οποίες αποτελούν ακραίες μορφές κρατικής παρέμβασης, εν αντιθέσει με τους φόρους και τις επιδοτήσεις. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι οι δημόσιες επιχειρήσεις δημιουργούνται από αγαθών προθέσεων κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς, το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι περαιτέρω στρέβλωση και σπατάλη των κοινωνικών πόρων. Οι διοικήσεις των κρατικών επιχειρήσεων δεν έχουν ούτε το κίνητρο ούτε την ικανότητα και γνώση να οργανώσουν τις επιχειρήσεις σύμφωνα με την αρχή της αποτελεσματικότητας. Αντίθετα, ο ιδιωτικός τομέας εξασφαλίζει όλους εκείνους τους ελεγκτικούς και πειθαρχικούς μηχανισμούς οι οποίοι εξαναγκάζουν τους managers των ιδιωτικών επιχειρήσεων να συμπεριφέρονται με γνώμονα την κερδοφορία και κατά συνέπεια την ορθολογική χρήση των πόρων⁵.

Οι προτάσεις πολιτικής που προέκυψαν από τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση διαμόρφωσαν το πλαίσιο για την ανατροπή της υφιστάμενης ισορροπίας μεταξύ κράτους και αγοράς στη δεκαετία του 1980. Στις αναπτυγμένες χώρες η νέα ορθοδοξία εκφράστηκε μέσα από την αμφισβήτηση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους ενώ στις λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες η πολιτική της διαρθρωτικής προσαρμογής (structural adjustment) συνόψιζε την απεμπόληση του μεταπολεμικού προτύπου εκβιομηχάνισης και το συνδεδεμένο μ' αυτό αναπτυξιακό κράτος⁶. Και στη μία περίπτωση και στην άλλη, οι ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων αποτελού-

σαν το κλειδί της νέας πολιτικής για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και την ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η αξιολόγηση της κυβερνητικής πολιτικής δεν μπορεί παρά να αναφέρεται πρωταρχικά στο εύρος και την κλίμακα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Το κριτήριο, όμως, αυτό δεν πρέπει να χρησιμοποιείται με απόλυτο τρόπο. Η ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού σε κυρίαρχο ρεύμα θεωρητικής σκέψης και οικονομικής πολιτικής χρωμάτισε, όπως ήταν φυσικό, την πολιτική όλων των κυβερνήσεων. Παρόλα αυτά, οι διαφορές μεταξύ χωρών ως προς την έκταση που καταλαμβάνουν και τους στόχους που επιδιώκουν τα προγράμματα ιδιωτικοποιήσεων, παραμένουν σημαντικές⁷. Το ερώτημα, κατά συνέπεια, δεν είναι αν η σημερινή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προβαίνει σε ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών. Το κρίσιμο ερώτημα είναι αν το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων που εφαρμόζει η σημερινή κυβέρνηση αλλάζει ουσιαστικά τα όρια του κράτους και διαγράφει έτσι ένα νέο συσχετισμό μεταξύ κράτους και οικονομίας. Με βάση αυτό το κριτήριο, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η ακολουθούμενη πολιτική στην Ελλάδα δεν είναι νεοφιλελεύθερη στη λογική της. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην ανάλυση του προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων που ακολουθεί.

2.2. Το Πρόγραμμα Ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα

1. Με όποιο μέτρο και αν το συγκρίνουμε, το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα είναι μικρότερο έναντι όλων των υπολοίπων χωρών της Ε.Ε. Με την εξαίρεση των βιομηχανικών μονάδων οι οποίες περιήλθαν στον έλεγχο του δημοσίου με το νόμο 1386/83 και στη συνέχεια ιδιωτικοποιήθηκαν⁸, ο παραδοσιακός τομέας των δημοσίων υπηρεσιών παραμένει ουσιαστικά άθικτος.

2. Λαμβάνοντας υπόψη πρώτον, τις επιλεγόμενες προς ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεις, δεύτερον, τις μεθόδους που ακολουθούνται και τρίτον, τον τελικό έλεγχο των ιδιωτικοποιούμενων μονάδων, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων της σημερινής κυβέρνησης ακολουθεί δύο ξεχωριστά πρότυπα. Το πρώτο από αυτά υπαγορεύεται από τη λογική της αναδιάρθρωσης του τραπεζικού κλάδου και το δεύτερο έχει στόχο την ενίσχυση του δημόσιου προϋπολογισμού με μη φορολογικά έσοδα.

Πρώτο πρότυπο: Η αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα υλοποιείται μέσω της δημιουργίας ενός μικρού ομίλου ισχυρών τραπε-

πεζών, ικανών να αντέξουν στον ανταγωνισμό που διαγράφεται από την έντονη διεθνοποίηση του κλάδου. Έτσι, η ιδιωτικοποίηση περιορίζεται αποκλειστικά στα μικρά τραπεζικά ιδρύματα. Μέχρι σήμερα έχουν ιδιωτικοποιηθεί τρεις τράπεζες: η Τράπεζα Κρήτης, η Τράπεζα Κεντρικής Ελλάδος και η Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης με μερίδια αγοράς 1,3%, 1,0% και 1,5% αντίστοιχα. Η πώληση της τέταρτης τράπεζας που επίκειται (Ιονικής) θα ανεβάσει το μερίδιο των ιδιωτικοποιημένων τραπεζών στο 10% της αγοράς. Για τις μεγάλες τράπεζες υπό δημόσιο έλεγχο επιδιώκεται η εξυγίανσή τους μέσω αναδιάρθρωσης του χαρτοφυλακίου τους ή μέσω συγχωνεύσεων με θυγατρικές τράπεζες (Εθνική - Κτηματική - Στεγαστική). Σε όλες τις περιπτώσεις η ιδιωτικοποίηση των τραπεζών συνεπάγεται τη μεταφορά ιδιοκτησίας / ελέγχου από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος γίνεται με απευθείας μεταφορά πλειοψηφικού πακέτου (51%) στον ιδιωτικό τομέα.

Δεύτερο πρότυπο: Στον υπόλοιπο δημόσιο τομέα το κίνητρο των ιδιωτικοποιήσεων αφορά στα δημόσια έσοδα. Την τελευταία δεκαετία η φορολογική επιβάρυνση ως ποσοστό του ΑΕΠ έχει αυξηθεί κατά 4 μονάδες. Στην αύξηση των φορολογικών εσόδων συμμετείχαν και οι έμμεσοι και οι άμεσοι φόροι, με τους δεύτερους να έχουν το προβάδισμα. Παρά το γεγονός ότι η φορολογική επιβάρυνση στην Ελλάδα παραμένει χαμηλή έναντι των ευρωπαϊκών εταίρων της, η περαιτέρω αύξησή της συναντά αξεπέραστες δυσκολίες. Η μεν αύξηση των έμμεσων φόρων υπονομεύει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, η δε αύξηση των συντελεστών φορολογίας εισοδήματος στρέφεται κυρίως κατά της μισθωτής εργασίας η οποία σηκώνει και το μεγαλύτερο φορολογικό βάρος. Η επέκταση της φορολογικής βάσης και στην τεράστια δεξαμενή της αυτοαπασχόλησης, προσκρούει πάνω στις οργανωτικές ιδιαιτερότητες αυτού του τομέα, καθώς και στην αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Έτσι η πώληση περιουσιακών στοιχείων κρατικών επιχειρήσεων, προκρίθηκε ως η εφικτότερη λύση.

Στο δεύτερο πρότυπο υπάγονται οι δύο μεγάλες επιχειρήσεις του δημοσίου, ΟΤΕ και Ελληνικά Πετρέλαια, των οποίων η ιδιωτικοποίηση έχει ήδη ξεκινήσει, καθώς και οι Οργανισμοί Λιμένων Πειραιώς και Θεσσαλονίκης που θα επακολουθήσουν. Η ιδιωτικοποίηση αυτών των μονάδων δε συνεπάγεται μεταφορά ελέγχου από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Η σημερινή κυβέρνηση έχει δεσμευτεί πολιτικά ότι θα κρατήσει υπό δημόσιο έλεγχο την πλει-

οψηφία του μετοχικού κεφαλαίου των εν λόγω επιχειρήσεων. Η μέθοδος πώλησης που ακολουθείται, είναι μέσω δημόσιας εγγραφής στο χρηματιστήριο αξιών (floating sales in the stock exchange). Η εισαγωγή των πακέτων στο χρηματιστήριο γίνεται σταδιακά, ώστε να εξασφαλίζεται η απορροφητικότητά τους και –κατ' επέκταση– υψηλότερα δημόσια έσοδα.

Οι δημόσιες επιχειρήσεις στις οποίες προγραμματίζεται η αλλαγή του καθεστώτος ιδιοκτησίας, δεν αφορούν σε συμβατικές δραστηριότητες του δημόσιου τομέα και γίνεται μόνο και μόνο για την ενίσχυση των δημοσίων εσόδων. Πρόκειται για τις περιπτώσεις του Ιππόδρομου, της ΔΕΘ, των ΚΑΕ και της Διώρυγας της Κορίνθου.

Τυπικό παράδειγμα ιδιωτικοποίησης, με στόχο τα δημόσια έσοδα, αφορά η περίπτωση των Καταστημάτων Αφορολογήτων Ειδών (ΚΑΕ). Λόγω της υψηλής κερδοφορίας της επιχείρησης, η κυβέρνηση θεώρησε ότι η πώλησή της θα δημιουργούσε έντονο αγοραστικό ενδιαφέρον. Έτσι επιλέχθηκε η μέθοδος της απευθείας πώλησης πλειοψηφικού πακέτου, το οποίο όμως καθορίστηκε υποχρεωτικά στο ύψος του 80% του μετοχικού κεφαλαίου της επιχείρησης. Λόγω της ακαμψίας της μεθόδου, η πώληση δεν πραγματοποιήθηκε και η κυβέρνηση προκήρυξε νέο διαγωνισμό κατεβάζοντας παράλληλα το ποσοστό της υποχρεωτικής εξαγοράς στο 67% της επιχείρησης. Η αποτυχία και της δεύτερης προσπάθειας, ίσως υποχρεώσει την κυβέρνηση να προχωρήσει σε πώληση απλού πλειοψηφικού πακέτου της τάξης του 51%.

3. Η περίπτωση των Καταστημάτων Αφορολογήτων Ειδών χρησιμοποιείται ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για την εξήγηση του σκεπτικού που υπογραμμίζει την πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων. Η κυβέρνηση δεν διακατέχεται από κάποια αντικρατική ρητορική όσον αφορά την έκταση και το ρόλο του δημόσιου τομέα στην οικονομία. Ούτε καταφεύγει στα επιχειρήματα της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ο ιδιωτικός τομέας είναι εγγενώς αποτελεσματικότερος του δημοσίου. Η κυβέρνηση αποφεύγει να προβαίνει σε συγκρίσεις αναφορικά με τις επιδόσεις του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα. Αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι συνιστά σπατάλη δυνάμεων η ενασχόληση του κράτους με τη διοίκηση επιχειρήσεων μη ουσιαστικών για τη λειτουργία της οικονομίας. Το παράδειγμα που παρατίθεται εδώ είναι τα ΚΑΕ. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της κυβέρνησης, οι ιδιωτικοποιήσεις δε γίνονται για να απαλλαγεί η οικονομία από το βάρος του κράτους. Αντίθετα, γίνονται για να απαλλαγεί το

κράτος από το βάρος της οικονομικής διαχείρισης δευτερεύουσας σημασίας οικονομικών μονάδων.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, τα παραπάνω μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η πολιτική ιδιωτικοποιήσεων της σημερινής κυβέρνησης δεν οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό της σφαίρας δράσης του κρατικού τομέα της οικονομίας. Ο δημόσιος τομέας εξακολουθεί να κρατά υπό τον έλεγχό του τις μεγάλες δημόσιες επιχειρήσεις οι οποίες συνθέτουν το προνομιακό πεδίο δράσης του. Σχετικά με το βαθύτερο κίνητρο που βρίσκεται πίσω από αυτή την πολιτική, είναι ίσως πρόωρο να αποφανθούμε. Δε μπορεί να είναι κανένας κατηγορηματικός ότι ο δημόσιος έλεγχος αυτών των επιχειρήσεων αντανακλά πρωταρχικά το ενδιαφέρον της κυβέρνησης για την κατοχύρωση του κοινωνικού τους χαρακτήρα. Παράγοντες όπως η πολιτική προμηθειών και η προώθηση συνεργασιών μεταξύ δημοσίων επιχειρήσεων και επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα στην εσωτερική ή και στη διεθνή αγορά, δεν πρέπει να υποτιμούνται. Η πολιτική που ακολουθείται τα τελευταία δύο χρόνια συνηγορεί περισσότερο υπέρ της δεύτερης άποψης. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε. Ανεξάρτητα πάντως από τους βαθύτερους λόγους, το βέβαιο είναι ότι η κυβερνητική πολιτική στο θέμα των ιδιωτικοποιήσεων δεν υπακούει στη νεοφιλελεύθερη λογική η οποία συνδέει την απόδοση των επιχειρήσεων με το καθεστώς ιδιοκτησίας.

Από την άλλη μεριά βέβαια, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι η κυβερνητική πολιτική απέναντι στις ΔΕΚΟ κάθε άλλο παρά ικανοποίηση υποδηλώνει για τις επιδόσεις τους. Η κυβέρνηση Σημίτη εμφανίζεται αρκετά επιθετική έναντι των εργαζομένων στο δημόσιο χώρο, ενώ έχει κάνει οριακές μόνο παρεμβάσεις στις εργασιακές σχέσεις του ιδιωτικού τομέα. Το κυβερνητικό πλαίσιο παρέμβασης στο χώρο των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών συνθέτουν τρεις μεταρρυθμίσεις: η αλλαγή του νομικού καθεστώτος λειτουργίας, οι νέοι κανονισμοί εργασίας και οι περιορισμένες ιδιωτικοποιήσεις. Κατά τους θιασώτες της προηγούμενης αντίληψης, η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στις ΔΕΚΟ συνοψογράφει –μαζί με την πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων– τη νεοφιλελεύθερη ταυτότητα της σημερινής κυβέρνησης.

Πριν προχωρήσουμε σε μία διαφορετική προσέγγιση της κυβερνητικής πολιτικής στη δημόσια σφαίρα, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε εδώ μια αντίφαση. Αν δεχτούμε ότι η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΔΕΚΟ δεν είναι μέσα στους πολιτικούς στόχους της παρούσας κυβέρνησης, τότε έχουμε δυσκολίες να κατανοήσουμε τη σκοπιμότητα των παρεμβάσεων στις εργα-

σιακές τους σχέσεις. Αν δηλαδή, οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και στο νομικό πλαίσιο λειτουργίας των ΔΕΚΟ δεν αποτελούν πρόκριμα για την εξυγίανσή τους με απώτερο στόχο την ιδιωτικοποίησή τους, το ερώτημα που τίθεται είναι ποιο σκοπό εξυπηρετούν. Η μοναδική απάντηση που μπορεί να δοθεί στα πλαίσια της αντίληψης που ταυτίζει τον εκσυγχρονισμό με τον νεοφιλελευθερισμό, είναι η διασφάλιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Με άλλα λόγια, η αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων του δημόσιου τομέα ερμηνεύεται ως προϋπόθεση για την επιτυχία του σταθεροποιητικού προγράμματος. Μια τέτοια οικονομίστικη αντίληψη είναι εξαιρετικά απλοϊκή, διότι υποβαθμίζει την τεράστια σημασία των πολιτικών σχέσεων στο δημόσιο χώρο, οι οποίες αποτελούν τον πραγματικό στόχο της πολιτικής του εκσυγχρονισμού.

3. Οι Πολιτικοί Στόχοι του Εκσυγχρονισμού

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση είναι ότι ο εκσυγχρονισμός δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως πολιτική η οποία θίγει κυρίως τα εξωτερικά όρια του κρατικού τομέα. Την άποψη αυτή συμμερίζονται όλοι οι θιασώτες του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος και προτείνουν μια εναλλακτική θεώρηση η οποία επικεντρώνεται στη λειτουργία του κράτους. Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά ο γενικός γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, τα τελευταία χρόνια διεξάγεται στη χώρα μας μια συζήτηση η οποία περιστρέφεται γύρω από το μέγεθος του κράτους, αν θα είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο. Το ουσιαστικό όμως θέμα είναι ότι "δεν υπάρχει κράτος"⁹. Στο ίδιο πνεύμα ο πρωθυπουργός της χώρας θεωρεί ότι η συζήτηση για την έκταση του κράτους είναι αποπροσανατολιστική. Το ερώτημα προς απάντηση δεν είναι "πόσο κράτος" αλλά "ποιο κράτος". Το πόσο κράτος θέλουμε, μπορεί να απαντηθεί μόνο αφού διερευνήσουμε το ρόλο που πρέπει να επιτελέσει αυτό το κράτος¹⁰.

Είναι φανερό ότι στην αφετηρία του προβληματισμού του εκσυγχρονιστικού προγράμματος, βρίσκεται ο ρόλος του κράτους μέσα στα νέα δεδομένα συσσώρευσης και ανάπτυξης. Τα στοιχεία που συνθέτουν "το νέο τοπίο της ανάπτυξης" είναι η μακροοικονομική σταθερότητα, ο εκσυγχρονισμός του κράτους και η μετάβαση των Ανατολικών Χωρών στο σύστημα της αγοράς¹¹. Σύμφωνα με την εκσυγχρονιστική προσέγγιση, η Ελλάδα έχει ε-

μπλακεί σ' ένα διεθνές περιβάλλον το οποίο επηρεάζει καθοριστικά τις εσωτερικές εξελίξεις, ενώ παράλληλα δημιουργεί νέες ευκαιρίες. Ο εκσυγχρονισμός δεν είναι τίποτα άλλο παρά η απάντηση στα νέα δεδομένα, "είναι το μέσο της ανάπτυξης"¹².

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η δεκαετία του 1980 σήμανε το τέλος μιας μακρόχρονης περιόδου ανάπτυξης για την ελληνική οικονομία. Σ' αυτή την πορεία ανάπτυξης και μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική, ο ρόλος του κράτους ήταν καταλυτικός. Όπως σωστά επισημαίνουν οι οπαδοί του εκσυγχρονισμού, οι θεμελιακές μεταβολές που καταγράφονται στη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας θέτουν επί τάπητος το θέμα του επαναπροσδιορισμού των λειτουργιών του δημόσιου τομέα. Ερωτηματικά ωστόσο αρχίζουν να εμφανίζονται όταν τίθεται το ζήτημα των προϋποθέσεων του εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα με την άποψη του πρωθυπουργού, ο νέος ρόλος του κράτους στην οικονομία θέτει ως κεντρικό αίτημα την αναδιάρθρωση και τη βελτίωση των λειτουργιών του ίδιου του δημόσιου τομέα¹³. Το ερώτημα που ανακύπτει κατά συνέπεια, αναφέρεται στις απαραίτητες πολιτικές ρυθμίσεις οι οποίες θα επιτρέψουν την αναδιάρθρωση των λειτουργιών του κράτους. Πρόκειται ουσιαστικά για τη διερεύνηση των αιτιών οι οποίες, κατά την έκφραση του Καστανίδη, προκάλεσαν τη "διάλυση του κράτους"¹⁴, ή με άλλα λόγια, την αναζήτηση των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων εναντίον των οποίων στρέφεται ο εκσυγχρονισμός.

Τη συνοπτικότερη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μας τη δίνει ο ίδιος ο πρωθυπουργός. "Ο εκσυγχρονισμός αποτελεί ένα περιεκτικό πολιτικό σύνθημα, ένα μονολεκτικό πρόγραμμα αντιπαράθεσης με το πελατειακό σύστημα και τη συντεχνιακή αντίληψη"¹⁵ (Η υπογράμμιση δική μας). Η σημασία αυτών των δυο φαινομένων έγκειται στο γεγονός ότι εμποδίζουν το κράτος να δρα με τρόπο ορθολογικό. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα ότι το πελατειακό κράτος και η συντεχνιακή συμπεριφορά αντιστρατεύονται τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών αλλά και των δημοσίων εσόδων. Οι δημόσιες δαπάνες δεν γίνονται με κριτήρια κόστους-οφέλους, αλλά με κριτήριο την εξυπηρέτηση πελατειακών ή συντεχνιακών σχέσεων. Οι δημόσιες δαπάνες έχουν κυρίως καταναλωτικό χαρακτήρα, καθώς οι εκάστοτε κυβερνήσεις χρησιμοποιούν το κράτος ως χώρο για να στοιβάζουν εκεί ανέργους και ανειδίκευτους¹⁶. Το γεγονός αυτό, πέρα από την ανορθολογική επέκταση της δημόσιας απασχόλησης, αναπαράγει και το φαινόμενο της αναξιοκρατίας. Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργείται

κακοπιστία στις σχέσεις μεταξύ δημόσιας διοίκησης και πολιτών, η οποία εκδηλώνεται μέσω του φαινομένου της διαφθοράς¹⁷. Κάτω από αυτά τα δεδομένα το κράτος δεν μπορεί να διαμορφώσει μια μακροχρόνια αναπτυξιακή στρατηγική και να αλλάξει τις δομές της κοινωνίας και της οικονομίας. Αντιδρά με τρόπο σπασμωδικό, ικανοποιώντας τις πιο πιεστικές ανάγκες οι οποίες, όμως, σπάνια εντάσσονται σε μια ενιαία λογική. Όπως παρατηρεί ένα υψηλόβαθμο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, "το πελατειακό κράτος δεν είναι τίποτα άλλο παρά το κράτος των πολιτικάντηδων. Ένα κράτος δηλαδή το οποίο χρεώνει το κόστος των παροχών στις κοινωνικές ομάδες, τις οποίες υποτίθεται ότι εξυπηρετεί"¹⁸.

Με το περιεχόμενο που δίνει η κυβέρνηση στον εκσυγχρονισμό, δύσκολα μπορεί να διαφωνήσει κανένας μαζί της. Ουσιαστικά ο εκσυγχρονισμός ταυτίζεται με την αποκατάσταση ενός συστήματος δημόσιας διαχείρισης και λειτουργίας το οποίο θα είναι αποτελεσματικό και θα στηρίζεται πάνω στις αρχές του ορθολογισμού, της αμεροληψίας και της εντιμότητας. Εκεί που μπορεί να διαφωνήσει κανένας με τους θεωρητικούς του εκσυγχρονισμού είναι στον εντοπισμό των αιτιών οι οποίες γεννούν και αναπαράγουν το αναποτελεσματικό κράτος. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του πρωθυπουργού, τόσο το πελατειακό σύστημα όσο και το συντεχνιακό φαινόμενο έχουν μια μακρά παράδοση στη χώρα μας¹⁹. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε έχουμε πρόβλημα να κατανοήσουμε την ικανότητα του μεταπολεμικού κράτους να θέτει μακροχρόνιους στόχους (εμβιομηχάνιση της χώρας) και να μπορεί να τους υλοποιεί. Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, το κράτος ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικό, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τους αναπτυξιακούς του στόχους. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε βρισκόμαστε ενώπιον του ακόλουθου διλήμματος. Είτε να απορρίψουμε τις ερμηνείες που προτείνονται για την αναποτελεσματικότητα του σημερινού κράτους ή να δεχθούμε ότι τα δύο αυτά φαινόμενα, πελατειακό σύστημα και συντεχνιακές σχέσεις, έχουν πάρει διαφορετική διάσταση στα πρόσφατα χρόνια. Η άποψη την οποία θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια συνδέεται με τη δεύτερη εκδοχή του διλήμματος. Μέσα από μια σύντομη ιστορική αναφορά θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι τα φαινόμενα αυτά νομιμοποιούνται πολιτικά στη δεκαετία του 1980, αποκτούν θεσμική υπόσταση και επηρεάζουν έτσι την εσωτερική οργάνωση και τη λειτουργία του κράτους.

3.1. Κράμερ εναντίον Κράμερ

Η μεταπολεμική περίοδος της χώρας μπορεί να διακριθεί σε δύο σχετικά ομοιογενείς υποπεριόδους. Η πρώτη καλύπτει το διάστημα από το 1950 μέχρι το 1980 και η δεύτερη από το 1981 μέχρι σήμερα. Λόγω των σημαντικών πολιτικών αλλαγών που ακολούθησαν, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία χρησιμοποιείται ως γραμμή οριοθέτησης των δύο περιόδων. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου είναι η αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Όπως συμβαίνει με όλες τις νεοανερχόμενες βιομηχανικά χώρες, η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας δεν ήταν αποτέλεσμα μιας αυθόρμητης διαδικασίας. Προέκυψε ως προϊόν της συνειδητής προσπάθειας του κράτους το οποίο είχε ως όραμα το μετασχηματισμό μιας αγροτικής οικονομίας σε βιομηχανική χώρα. Το κράτος της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είχε όλα τα χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού κράτους²⁰.

Όταν το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε την κυβερνητική εξουσία το 1981 είχε να αντιμετωπίσει δύο δεδομένα. Κατ' αρχήν η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1980 σε συνδυασμό με τη βαθμιαία φιλελευθεροποίηση του παγκόσμιου συστήματος, υπονόμισαν το μεταπολεμικό πλαίσιο συσσώρευσης και ανάπτυξης. Προοδευτικά το κράτος έχασε το αποκλειστικό προνόμιο που κατείχε στο να θέτει τις γενικές κατευθύνσεις της ελληνικής οικονομίας. Παράλληλα, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεχόταν ισχυρές πιέσεις για την άμβλυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων που χαρακτήριζαν την περίοδο του αναπτυξιακού κράτους. Σε μεγάλο βαθμό η ικανοποίηση αυτού του αιτήματος περνούσε μέσα από την ανακατανομή του εισοδήματος, τη δημιουργία ενός υποτυπώδους κράτους πρόνοιας και την επέκταση της δημόσιας απασχόλησης σε όλο το φάσμα του κοινωνικού σώματος. Η συνδυασμένη επίδραση αυτών των δύο ιστορικών παραγόντων οδήγησε σε αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Το αναπτυξιακό κράτος της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου το διαδέχτηκε ένα κοινωνικό / αναδιανεμητικό κατ' αρχήν κράτος, στη δεκαετία του 1980.

Αποτελεί βαθιά πεποίθησή μας ότι πίσω από τις λειτουργικές αδυναμίες που παρουσιάζει ο δημόσιος τομέας της χώρας στα πρόσφατα χρόνια, βρίσκεται η αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Αυτό όμως το οποίο θα πρέπει να τονίσουμε επαρκώς, εδώ είναι ότι η αναποτελεσματικότητα του κράτους δεν πηγάζει από αυτή καθ' αυτή την αλλαγή του χαρακτήρα του. Δεν πρόκειται

δηλαδή για ένα σύμπτωμα το οποίο αντανακλά την ανικανότητα της κρατικής γραφειοκρατίας να ανταποκριθεί στη νέα συνάρτηση κοινωνικών επιδιώξεων. Ούτε ακόμα μπορεί να υποστηριχτεί ότι η κρατική αναποτελεσματικότητα έχει τις ρίζες της στην εισαγωγή των νέων κριτηρίων που συνόδευσαν την αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Ένας τέτοιος ισχυρισμός θα αποτελούσε καθαρή ταυτολογία. Δεδομένου ότι το κράτος του ΠΑΣΟΚ έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική διάσταση των λειτουργιών του δημόσιου τομέα, η αξιολόγησή του με βάση τα οικονομικά του αποτελέσματα θα ήταν μεθοδολογικά μετέωρη. Η αναποτελεσματικότητα του κράτους του ΠΑΣΟΚ λοιπόν, δεν συνδέεται άμεσα με την αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών στόχων που θέτει. Αντίθετα, έχει την πηγή της στις πολιτικές μεταβολές που προϋπέθετε η αλλαγή του χαρακτήρα του και οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζονταν από το γενικότερο συσχετισμό δυνάμεων της περιόδου.

Ερχόμαστε έτσι στο δεύτερο περιορισμό που είχε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 και αφορούσε στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. Για την κατανόηση της σημασίας που είχε για τη νέα κυβέρνηση ο έλεγχος της κρατικής εξουσίας, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι η κρατική γραφειοκρατία, ανάλογα με το βαθμό αυτονομίας που επιδεικνύει, μπορεί να υποσκάπτει τους στόχους της πολιτικής εξουσίας²¹. Το ΠΑΣΟΚ καλούνταν να επιβεβαιώσει τους σοσιαλιστικούς του προσανατολισμούς κάτω από τις δυσμενέστερες οικονομικές συνθήκες που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία στη μεταπολεμική περίοδο. Μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979, η ελληνική οικονομία παρουσίαζε όλα τα συμπτώματα μιας οικονομίας σε κρίση: στάσιμο εθνικό προϊόν, πτώση της βιομηχανικής παραγωγής, κλιμάκωση του πληθωρισμού, αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων, μείωση των επενδύσεων και επιδείνωση στο ισοζύγιο πληρωμών²². Στην κορυφή αυτών των δυσμενών οικονομικών εξελίξεων βρίσκονταν οι προβληματικές επιχειρήσεις οι οποίες, αν διέκοπταν τη λειτουργία τους, απειλούσαν τόσο τη βιωσιμότητα του πιστωτικού συστήματος όσο και με έκρηξη της ανεργίας.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις των κυβερνητικών παραγόντων της περιόδου, η κρίση της ελληνικής οικονομίας είχε διαρθρωτικό παρά κυκλικό χαρακτήρα²³. Έτσι για το ΠΑΣΟΚ οι προσπάθειες για τη σταθεροποίηση της οικονομίας θα ήταν ατελέσφορες αν δεν συνοδεύονταν από ένα πακέτο μέτρων το οποίο θα βελτιώνει την παραγωγικότητα της εργασίας και την ανταγωνιστικότητα της οι-

κονομίας. Το αναπτυξιακό σχέδιο που προτάθηκε στόχευε στην αύξηση των επενδύσεων στη βιομηχανία, στην τεχνολογική ανανέωση και στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης²⁴.

Ωστόσο, η υλοποίηση του νέου αναπτυξιακού προγράμματος καθώς και η εξυγίανση των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων συναντούσαν αξεπέραστες δυσκολίες μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Η κρατική γραφειοκρατία την οποία κληρονόμησε το ΠΑΣΟΚ ήταν ιδεολογικά και πολιτικά συνδεδεμένη με το μονοκομματικό κράτος της προηγούμενης περιόδου. Έτσι, η κυβέρνηση ήταν συχνά αναγκασμένη να παρακάμπτει την υφιστάμενη κρατική οργάνωση και να καταφεύγει στη δημιουργία παράλληλων διοικητικών μηχανισμών για την εφαρμογή του προγράμματός της. Χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της διάστασης, μεταξύ της κυβερνητικής πολιτικής και της κρατικής γραφειοκρατίας, αποτελεί η στάση του τραπεζικού συστήματος αναφορικά με τη χρηματοδότηση των προβληματικών επιχειρήσεων. Ο τότε υπουργός εθνικής οικονομίας, αναγκάστηκε να δημιουργήσει ένα consortium τραπεζών για την εξασφάλιση των χρηματικών ροών προς τις προβληματικές επιχειρήσεις²⁵. Ανάλογα προβλήματα συναντούσε και η εφαρμογή του αναπτυξιακού νόμου 1262/82. Στόχος του νόμου αυτού ήταν η ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και των αγροτοβιομηχανικών συνεταιρισμών μέσω αναπτυξιακών κινήτρων αλλά κυρίως μέσω της δυνατότητας συμμετοχής τους στις κρατικές προμήθειες²⁶. Τα μέτρα αυτά συνάντησαν την αντίσταση ορισμένων διοικητικών μηχανισμών του κράτους, του πιστωτικού συστήματος και των υψηλά ιστάμενων στελεχών των ΔΕΚΟ²⁷. Σαν αποτέλεσμα, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να συγκροτήσει νέες υπηρεσίες για την αξιολόγηση των αιτήσεων για επιδότηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και να θεσπίσει νέους κανόνες στις κρατικές προμήθειες, συρρικνώνοντας ουσιαστικά το μέτρο της απευθείας ανάθεσης έργων²⁸.

Ωστόσο, η δημιουργία παράλληλων διοικητικών μηχανισμών στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δεν ήταν παρά ένα προσωρινό μέτρο για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων αγκυλώσεων. Το ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσε μια συνολικότερη πολιτική για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, η οποία στηρίχτηκε στην αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στο δημόσιο τομέα. Καθοριστικά στοιχεία των σχέσεων αυτών ήταν η συμμετοχή των εργαζομένων και άλλων κοινωνικών φορέων στα όργανα διοίκησης των υπό δημόσιο έλεγχο επιχειρήσεων, καθώς και η διεξαγωγή συλλογικών διαπραγματεύσεων μέσω των οποίων ρυθμιζόνταν, επίσης, θέματα συμμετο-

χικών διαδικασιών. Το νομικό πλαίσιο το οποίο προέβλεπε τη σύσταση και λειτουργία των νέων θεσμικών οργάνων στο δημόσιο τομέα απέρρευε από τη λειτουργία των νόμων 1365/83 "περί κοινωνικοποίησης" και 1264/82 "περί συνδικαλιστικών ελευθεριών"²⁹.

Πέρα από τις γενικόλογες διακηρύξεις περί άμεσης δημοκρατίας, εθνικού συμφέροντος και αποκέντρωσης των αποφάσεων, ο πραγματικός στόχος της κυβέρνησης ήταν η χειραγώγηση των οργάνων διοίκησης των δημόσιων επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την εξασφάλιση υποστήριξης –εκ μέρους των εργαζομένων– για την υλοποίηση της πολιτικής της³⁰. Αυτό ήταν άλλωστε και το πνεύμα του υπουργού εθνικής οικονομίας, όταν δήλωνε ότι η συμπαράσταση και η βοήθεια των εργαζομένων ήταν απαραίτητη για την κάμψη των αντιστάσεων που συναντούσε το κυβερνητικό έργο³¹. Στην εισηγητική έκθεση του νόμου για την κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων, του τραπεζικού συστήματος και των ασφαλιστικών εταιριών, αναφερόταν ρητά ότι στόχος του νέου θεσμού ήταν η εναρμόνιση της λειτουργίας του δημόσιου τομέα με τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της κυβέρνησης³².

Ο συσχετισμός δυνάμεων που αναδείχτηκε από την αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στο δημόσιο τομέα, κατέγραφε μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ κυβέρνησης και συνδικάτων. Ο νόμος 1264/82 περί συνδικαλιστικών ελευθεριών αναγνώριζε στα συνδικάτα έναν ανεξάρτητο ρόλο σε επίπεδο επιχειρήσεων, ένα ρόλο δηλαδή ο οποίος δεν δεσμευόταν από τη συμμετοχή των εργαζομένων στα όργανα διοίκησης³³. Το γεγονός αυτό έδινε στα συνδικάτα τη δυνατότητα να παραβλέπουν τη συνυπευθυνότητα των εργαζομένων που προέκυπτε από τη συμμετοχή τους στα όργανα διοίκησης και να καθορίζουν τη στάση τους ανάλογα με την πολιτική γραμμή του κόμματος που τα στήριζε³⁴.

Το ΠΑΣΟΚ επεδίωξε και τελικά πέτυχε τον έλεγχο των διοικητικών συμβουλίων της συντριπτικής πλειοψηφίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων³⁵. Όπως είπαμε, σκοπός αυτής της πολιτικής ήταν η μετατροπή των συνδικάτων σε βραχίονες της κυβερνητικής εξουσίας. Το τίμημα όμως το οποίο η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υποχρεώθηκε να καταβάλλει, ήταν η αναγνώριση του πολιτικού ρόλου σε ό,τι αφορά τη λειτουργία του δημόσιου τομέα. Στην πράξη, αυτό σήμαινε την αποθέωση του συντεχνιακού φαινομένου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης κατείχαν την πλειοψηφία στα διοικητικά συμβούλια των επιχειρήσεων, ήταν αδύνατο να πάρουν αποφάσεις οι οποίες ήταν έ-

ξω από το πνεύμα της συντεχνιακής λογικής. Η πολιτική δύναμη των συνδικάτων, σε συνδυασμό με την κοντόθωρη αντίληψή τους για τα συμφέροντα των μελών τους, ακύρωναν κάθε δυνατότητα πραγματοποίησης οργανωτικών και τεχνολογικών αλλαγών οι οποίες θα βελτίωναν την απόδοση και την παραγωγικότητα της εργασίας στη δημόσια σφαίρα. Η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων αποσυνδέθηκε πλήρως από τον εκσυγχρονισμό του δημόσιου τομέα³⁶. Η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων management με αποκέντρωση των αποφάσεων και την προώθηση κινήτρων ήταν ανύπαρκτη³⁷, με προφανείς συνέπειες στην αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων. Οι πολιτικά διοριζόμενες διοικήσεις δεν διέθεταν καμιά πολιτική ισχύ και οι δραστηριότητές τους εξαντλούνταν στην ανάληψη μεσολαβητικού ρόλου μεταξύ κυβέρνησης και συνδικάτων σε περίπτωση διενέξεων.

Αυτή η σύγχρονη μορφή πελατειακών σχέσεων που εγκαινίασε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ είχε σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της χώρας. Κατ' αρχήν η ίδια η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ παγιδεύτηκε στην πολιτική της. Η επιδείνωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών, μεγάλο μέρος των οποίων προερχόταν από τις κακές επιδόσεις των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, την οδηγούσε σε αντιπαράθεση με τους πολιτικούς της συμμάχους. Δεδομένου όμως του γενικότερου δυσμενούς κλίματος που είχε διαμορφωθεί σε βάρος της, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αντί της σύγκρουσης με τα συνδικάτα, ακολούθησε το δρόμο της συνθηκολόγησης. Η κυβέρνηση της ΝΔ που τη διαδέχτηκε, υιοθέτησε αρχικά μία επιθετική πολιτική απέναντι στα συνδικάτα του δημόσιου τομέα. Γρήγορα όμως, αναγκάστηκε να ακολουθήσει μια περισσότερο συμβιβαστική πολιτική χωρίς τελικά να επιτύχει κανένα στόχο: ούτε τη σταθεροποίηση της οικονομίας, γεγονός το οποίο άφησε την Ελλάδα έξω από τη δεύτερη φάση της ΟΝΕ, ούτε την πολιτική ήττα των συνδικάτων. Τελικά ανατράπηκε με αναφορά ένα νομοσχέδιο που αφορούσε στην ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ.

Η ανάλυση που προηγήθηκε είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή αποκαλύπτει τους πραγματικούς στόχους της εκσυγχρονιστικής πολιτικής. Στο μέτρο που η σημερινή κυβέρνηση επικεντρώνει την πολιτική της στη βελτίωση της απόδοσης του δημόσιου τομέα, συνάγεται ανεπιφύλακτα ότι στόχος του εκσυγχρονισμού είναι η πολιτική δύναμη των συνδικάτων του δημόσιου τομέα. Οι πολιτικές παρεμβάσεις στο χώρο των ΔΕΚΟ έχουν ένα και μοναδικό σκοπό (να ανατρέψουν τον υφιστάμενο συσχετισμό

δυνάμεων και να εξοπλίσουν τις διοικήσεις με πολιτική ισχύ, ώστε να μπορούν να διοικούν. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ο εκσυγχρονισμός δεν στρέφεται κατά των πελατειακών σχέσεων γενικά. Δεν αφορά δηλαδή σε ένα φαινόμενο το οποίο σημαδεύει ολόκληρη τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της χώρας. Στρέφεται κατά των πελατειακών σχέσεων που εισήγαγε το ίδιο το ΠΑΣΟΚ, ουσιαστικά δηλαδή κατά της δικής του πολιτικής στη δεκαετία του 1980.

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την ιστορική διάσταση που αποκτά η ιδεολογία του εκσυγχρονισμού. Η διάσταση αυτή εκτείνεται πέρα από την πολιτική ιστορία του ίδιου του ΠΑΣΟΚ και αγκαλιάζει ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Είναι τραγικό σφάλμα να αξιολογείται ο εκσυγχρονισμός ως μετεξέλιξη –προοδευτική ή συντηρητική, αδιάφορο– της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Η εγκατάλειψη του οράματος του σοσιαλισμού και η υιοθέτηση του εκσυγχρονισμού αποτελεί προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ να ξεφύγει από τις ορίζουσες της ιδεολογικής διαμάχης της μεταπολεμικής περιόδου. Όσο περίεργο και αν ακούγεται, από το 1950 ως το τέλος της δεκαετίας του 1980 οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις της χώρας διαμορφώθηκαν κάτω από τη σκιά του εμφύλιου πολέμου. Οι πολιτικές πρακτικές τόσο του αναπτυξιακού κράτους της Δεξιάς όσο και του κοινωνικού κράτους του ΠΑΣΟΚ αποτελούν πλευρές μιας ενιαίας ιστορικά αντιπαράθεσης: αυτής, μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς η οποία αναδείχτηκε σε κυρίαρχη στη διάρκεια του εμφυλίου. Στόχος της πολιτικής ανάλυσης που προηγήθηκε, ήταν να αποκαλυφθεί ότι οι πολιτικές σχέσεις που προέκυψαν στη δεκαετία του 1980 ήταν προϊόν της πολιτικής αντιπαράθεσης με το κράτος της Δεξιάς. Ο εκσυγχρονισμός στρέφεται κατά των πολιτικών συνεπειών αυτής της ιστορικής αντιπαράθεσης και μ' αυτή την έννοια, σηματοδοτεί την ιδεολογική υπέρβαση ολόκληρης της μεταπολεμικής περιόδου.

3.2. Το Ιδεολογικό Στοιχείο του Εκσυγχρονισμού

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς το ιδεολογικό στοιχείο (με την έννοια του ψευδούς) το οποίο εμπεριέχεται στην έννοια του εκσυγχρονισμού. Όπως ήδη αναφέραμε, η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί η εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ σχετικά με τις συνολικές μεταρρυθμίσεις που επιχειρούνται στο δημόσιο τομέα, υπογραμμίζεται από τη λογική ότι στόχος του εκσυγχρονισμού είναι οι πελατειακές σχέσεις και το

πελατειακό κράτος το οποίο αντιστοιχεί σ' αυτές. Στο κέντρο αυτής της επιχειρηματολογίας βρίσκεται η πολιτική της κυβέρνησης γύρω από τη δημόσια απασχόληση. Η σημερινή κυβέρνηση φαίνεται αποφασισμένη όχι μόνο να περιορίσει τη δημόσια απασχόληση, αλλά να αλλάξει ριζικά και τις διαδικασίες που ρυθμίζουν την πρόσβαση στο δημόσιο τομέα. Η αναγνώριση της πολιτικής ανεξαρτησίας του ΑΣΕΠ, η γενίκευση των αμερόληπτων μεθόδων αξιολόγησης προσωπικού (δημόσιοι διαγωνισμοί) με παράλληλη κατάρτηση των αναχρονιστικών μεθόδων (επετηρίδα), η πρόσληψη διοικητικών στελεχών (managers), με διαφανείς και ανταγωνιστικές διαδικασίες, κλπ. συνθέτουν, κατά τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς, ένα νέο πλαίσιο σχέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Η πολιτική αυτή επιτρέπει στην κυβέρνηση τον ισχυρισμό ότι οικοδομεί έναν ουδέτερο πολιτικά και ιδεολογικά κρατικό μηχανισμό. Η υπόθεση βέβαια που υπογραμμίζει αυτόν τον ισχυρισμό είναι ότι ένα τέτοιο κράτος θα είναι αυτόνομο αποτελεσματικό. Θα είναι απαλλαγμένο δηλαδή από τα συμπτώματα του πελατειακού κράτους, που είναι η αναξιοκρατία και η ανορθολογική επέκταση της δημόσιας απασχόλησης.

Χωρίς αμφιβολία, οι μεταρρυθμίσεις που αναφέρονται στη δημόσια απασχόληση, συνιστούν σημαντική πρόοδο για την ελληνική κοινωνία. Η ουσιαστική τους αξία έγκειται στο γεγονός ότι αποσκοπούν στη δημιουργία μιας νέας αντίληψης και κοινωνικής ηθικής, η οποία επιβραβεύει την προσπάθεια. Οι μεταρρυθμίσεις στην παιδεία που τις συνοδεύουν, αντικατοπτρίζουν αλλά και ενισχύουν παράλληλα αυτή την προοπτική. Η συμβολή τους όμως στην απόδοση του δημόσιου τομέα, μεσοπρόθεσμα, είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Και αυτό γιατί η απόδοση του κράτους εξαρτάται πολύ περισσότερο από το πολιτικό πλαίσιο λειτουργίας των ήδη απασχολουμένων και πολύ λιγότερο από τα κριτήρια εισαγωγής των νεοεισερχόμενων υπαλλήλων. Βραχυχρόνια, η αξία αυτών των μεταρρυθμίσεων είναι μόνο πολιτική: επιτρέπουν στην κυβέρνηση και ιδιαίτερα στον πρωθυπουργό, να εμφανίζεται ως ο ενσάρκωτης ενός κοινωνικού ρεύματος το οποίο επιζητά την αναμόρφωση του κράτους. Η πραγματοποίηση όμως αυτού του στόχου εξαρτάται αποκλειστικά από την ανατροπή των πολιτικών σχέσεων που διέπουν τη λειτουργία του και οι οποίες δεν έχουν καμία σχέση με τις πελατειακές σχέσεις όπως, τουλάχιστον, τις εννοεί η κυβέρνηση.

Κλείνοντας αυτή την εναλλακτική θεωρητική και πολιτική προσέγγιση του εκσυγχρονισμού, μπορούμε να προχωρήσουμε στον

ακόλουθο ορισμό του. Ο εκσυγχρονισμός αντιπροσωπεύει το ιδεολογικό πλαίσιο, μέσω του οποίου επιδιώκεται η εξασφάλιση πολιτικής και κοινωνικής στήριξης για την ανατροπή του υφιστάμενου συσχετισμού δυνάμεων στο δημόσιο χώρο, με στόχο τη δυνατότητα πραγματοποίησης διαρθρωτικών αλλαγών. Την αναγκαιότητα αυτών των αλλαγών συζητάμε συνοπτικά στη συνέχεια.

4. Η Αναγκαιότητα του Εκσυγχρονισμού

Δεν είναι δύσκολο να δείχθει ότι η ανάγκη για τη βελτίωση της απόδοσης του δημόσιου τομέα συνδέεται με τη δραματική μεταβολή των όρων συσσώρευσης και ανάπτυξης των δύο τελευταίων δεκαετιών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αλλαγή αυτή είχε δύο αφετηρίες. Πρώτον, την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. και δεύτερον, τη φιλελευθεροποίηση της παγκόσμιας οικονομίας. Η κοινή συνισταμένη και των δύο αυτών επιρροών ήταν η έκθεση μιας νεοανερχόμενης βιομηχανικά χώρας στην αδυσώπητη λογική του διεθνούς ανταγωνισμού. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αναγορεύτηκε σε θεμέλιο λίθο για οικονομική πρόοδο και ευημερία.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, η σημασία που αποκτά η απόδοση του δημόσιου τομέα ξεφεύγει από τα στενά όρια του σταθεροποιητικού προγράμματος. Η αναγωγή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρούνται σε λογικές δημοσιονομικού περιεχομένου, υποβαθμίζει τη σημασία τους. Ο ουσιαστικός λόγος που βρίσκεται πίσω από την ανατροπή των πολιτικών σχέσεων στο εσωτερικό των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, είναι η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών. Ως διαρθρωτικές αλλαγές στο χώρο των ΔΕΚΟ θα πρέπει να κατανοούμε: την αναδιάρθρωση των λειτουργιών, την ανακατανομή των πόρων, την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων, την εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών και την επιδίωξη συνεργασιών, συμμαχιών κλπ. με επιχειρήσεις του ιδιωτικού ή του δημόσιου τομέα.

Η πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών στο δημόσιο τομέα είναι αποφασιστικής σημασίας για τρεις λόγους. Πρώτον, επειδή αποτελούν προϋπόθεση για επιβίωση και ανάπτυξη αυτών των ίδιων των επιχειρήσεων. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στον τομέα των υπηρεσιών έχει υπονομεύσει τη μονοπωλιακή θέση των δημοσίων επιχειρήσεων σε βαθμό που η επιβίωσή τους να συ-

ναρτάται με την αναδιάρθρωσή τους και τη συνεργασία τους με άλλες επιχειρήσεις³⁸. Δεύτερον, επειδή η διεθνής ανταγωνιστικότητα των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας εξαρτάται σε κάποιο βαθμό από την πρόοδο που σημειώνεται στις δημόσιες επιχειρήσεις. Και τρίτον, που είναι και το σημαντικότερο, επειδή η ενίσχυση της θέσης των δημόσιων επιχειρήσεων μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στη διεύρυνση των ευκαιριών του ιδιωτικού τομέα. Ιδιαίτερα, μετά το άνοιγμα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Βαλκανικής, οι δημόσιες επιχειρήσεις καλούνται να αναλάβουν ένα ρόλο πολιορκητικού κριού για τον ιδιωτικό τομέα. Δεδομένων των διαρθρωτικών αδυναμιών που χαρακτηρίζουν τις ελληνικές επιχειρήσεις –οργανωτικών, τεχνολογικών, χρηματοδοτικών, κλπ– οι δυνατότητές τους για διεθνή επέκταση και ανάπτυξη είναι περιορισμένες. Το μέγεθος και η χρηματοδοτική ικανότητα των δημοσίων επιχειρήσεων μπορεί να αντισταθμίσει τα αρχικά μειονεκτήματα του ιδιωτικού τομέα. Πολύ περισσότερο μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη ότι οι διακρατικές συμφωνίες και οι διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες επιδίδονται κυρίως οι κρατικές επιχειρήσεις, επηρεάζονται από τις διεθνείς πολιτικές σχέσεις.

Είναι φανερό ότι η ικανότητα του δημόσιου τομέα να ανταποκριθεί στις παραπάνω λειτουργίες, είναι αδιανόητη κάτω από το παραδοσιακό πλαίσιο λειτουργίας του. Οι διοικήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων δε διαθέτουν την πολιτική δύναμη να προχωρήσουν σε διαρθρωτικές αλλαγές. Αδυνατούν δηλαδή, να επιβάλλουν το στρατηγικό σχεδιασμό, να εισάγουν τις οργανωτικές και τεχνολογικές καινοτομίες που απαιτούνται και να αναπτύξουν τις αναγκαίες συνεργασίες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όλες οι απόπειρες για ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, προσκρούουν πάνω στην πολιτική δύναμη των συνδικάτων του δημόσιου τομέα. Μια δύναμη η οποία, όπως είπαμε, ήταν προϊόν του πολιτικού συμβιβασμού που επεχείρησε το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 και στη συνέχεια τέθηκε στην υπηρεσία των συντεχνιακών συμφερόντων.

5. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Η ανάλυση που προηγήθηκε, υποδεικνύει ότι η εξομοίωση του εκσυγχρονισμού με την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού είναι θεμελιακά λαθεμένη. Οι πολιτικές παρεμβάσεις στη δημόσια σφαίρα

δεν αποσκοπούν στη συρρίκνωσή της, αλλά στην αναδιάρθρωση των λειτουργιών της. Απώτερος στόχος αυτής της πολιτικής είναι η βελτίωση της απόδοσης της οικονομίας συνολικά. Αυτό όμως, δεν επιδιώκεται με την παραχώρηση του μεριδίου του κράτους στην ιδιωτική οικονομία. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια πολιτική, η οποία στηρίζεται στη διεύρυνση των ορίων δράσης του ιδιωτικού κεφαλαίου, το οποίο όμως στη συνέχεια αφήνεται στη μοίρα του. Μια τέτοια πολιτική θα ήταν καταστροφική για τα σημερινά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας. Ο εκσυγχρονισμός αντί του διαχωρισμού των λειτουργιών μεταξύ κράτους και ιδιωτικής οικονομίας, συνιστά μια νέα μορφή παρέμβασης μονιμότερου χαρακτήρα. Βασικό στοιχείο της νέας πολιτικής είναι η εξασφάλιση μιας στενότερης συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, για την επιβίωση αμφοτέρων. Η επιτυχία αυτής της πολιτικής απαιτεί, συχνά, στρατηγικές συμμαχίες με το ξένο κεφάλαιο. Όσο δυσάρεστη και αν φαίνεται αυτή η προοπτική, δεν παύει να είναι η μοναδική ρεαλιστική πολιτική για τα χρόνια που έρχονται.

Σημειώσεις και Αναφορές

1. World Bank (1990): *Adjustment Lending Policies for Sustainable Growth*. Washington, The World Bank.
2. Βλέπε π.χ. Ταρπάγκος, Α. (1997): «Το Εργατικό Κίνημα και η Αριστερά Απέναντι στον Κυβερνητικό Φιλελευθερισμό». *Θέσεις*, τ. 60, Σταμάτης, Κ - Λάσκας, Χ. (1998): «Εναλλακτική Στρατηγική στο Νεοφιλελευθερισμό». *Αυγή* 4/10/98.
3. Φωτόπουλος, Τ. (1996): «Ποιον ωφελεί η εκσυγχρονιστική πολιτική». *Ελευθεροτυπία* 9/11/96.
4. Friedman, S and Friedman, R (1980): *Free to Choose*. Harmondsworth: Penguin.
5. Για έναν αντίλογο δεξ Βhaskar, V. (1993): «Privatization in Developing Countries: Theoretical Issues and the Experience of Bangladesh». *UNCTAD Review*, Chang, H-J and Singh, A (1993): «Public Enterprises in Developing Countries and Economic Efficiency». *UNCTAD Review*, και Rowthorn, B and Chang H - J (1993): «Public Ownership and the Theory of the State» στο Clarke, T and Pitelis, C, (ed) (1993): *The Political Economy of Privatization*.
6. Haggard, S and Kaufman, R (1992): *The Politics of Economic Adjustment*. Princeton University Press.
7. Clarke, T and Pitelis, C (1993): *The Political Economy of Privatization*. Routledge.

8. Ξανθάκης, Μ. (1989): *Η Κρίση της Ελληνικής Μεταποίησης και η Παρέμβαση του Κράτους*, Παπαζήσης.
9. Σκανδαλίδης, Κ. (1996): «Δεν έχουμε κράτος», *Το Βήμα* 17/11/96.
10. Σημίτης, Κ. (1995): *Για μια Κοινωνία Ισχυρή, για μια Ισχυρή Ελλάδα*, Εκδ. Πλέθρον, σελ. 113.
11. Χριστοδουλάκης, Ν. (1998): *Το Νέο Τοπίο της Ανάπτυξης*, Εκδ. Καστανιώτης.
12. Σημίτης, Κ. (1989): *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Κοινωνίας*, Εκδ. Γνώση, σελ. 21.
13. Σημίτης, 1995, ο.π., σελ. 72.
14. Καστανίδης, Χ. (1998): «Η Διάλυση του Κράτους». *Το Βήμα* 4/10/98.
15. Σημίτης 1995, ο.π., σελ. 117.
16. Σημίτης 1995, ο.π., σελ. 72.
17. Σημίτης 1989, ο.π., σελ. 35.
18. Τσουκάτος, Θ. (1998): «Το ΠΑΣΟΚ στο Κατώφλι του 21ου Αιώνα.», Εισήγηση στο Ελληνοβρετανικό Επιμελητήριο, mimeo.
19. Σημίτης, 1989, ο.π., σελ. 84 και Χριστοδουλάκης, 1998, ο.π., σελ. 12.
20. Για την έννοια του αναπτυξιακού κράτους βλ. Johnson, C. (1982): *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford University Press, White, G. (1984): «Developmental States and Socialist Industrialization in the Third World», *Journal of Development Studies* 21 (1) και Wade, R. (1990): *Governing the Market. Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press.
21. Τερλεξής, Π. (1999): «Από την Ιδεολογική Πάλη στην Οργανωτική Διαπάλη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 27, σσ. 8 και 9.
22. Κατσίκας, Η. - Χατζηπροκοπίου, Μ. (1990): «Η Στασιμότητα της Ελληνικής Οικονομίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 3.
23. Αρσένης, Γ. (1985β): Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα χωρίς Ανάπτυξη είναι ένα Συντηρητικό Πρόγραμμα. *Αντί*, 8/11/85.
24. Tsakalotos, E. (1990): «Structural Change and Macroeconomic Policy: The Case of Greece 1981 - 1985», Working Paper no 90/2. University of Kent.
25. Αρσένης, Γ. (1985α): «Η Πολιτική Θεώρηση του Ζητήματος των Ελληνικών Προβληματικών Επιχειρήσεων», *Δελτίο Διοίκησης Επιχειρήσεων* τ. 219, τόμος 24ος.
26. Το παράδειγμα αυτό επιβεβαιώνει τον αποφασιστικό ρόλο της κρατικής γραφειοκρατίας στην κατανομή των εισοδημάτων και γενικότερα στη διαμόρφωση των ταξικών συσχετισμών και των αντίστοιχων κοινωνικών αποκλεισμών. Βλέπε Τερλεξής, Π. (1998): «Από την Πάλη των Τάξεων στην Πάλη των Μισθωτών», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 24, σελ. 11.
27. Κατριβέσης, Ν. (1988): «Κράτος και Βιομηχανία», Εισήγηση στο Β' Συνέδριο του ΤΕΕ για τη Βιομηχανία. ΤΕΕ 1990 σελ. 311-327.
28. Παπανδρέου, Β. (1986): «Εκσυγχρονισμός των Δομών της Ελληνι-

- κής Οικονομίας», *Εξπρές*, Ειδική Έκδοση για τη Βιομηχανία.
29. Βλέπε Κραβαρίτου - Μανιτάκη, Γ. (1986): *Η Συμμετοχή των Εργαζομένων στις Ελληνικές Επιχειρήσεις*. Εκδ. Σάκκουλας.
30. Paroulias, B. & Lioukas, S. (1995): «Participation in the Management of Public Enterprises. Experience from Greek Utilities», *Annals of Public and Cooperative Economics*, 66.3.
31. Αρσένης 1985α οπ.π., σελ. 34.
32. Κραβαρίτου - Μανιτάκη οπ.π. σελ. 118.
33. Κραβαρίτου - Μανιτάκη οπ.π. σελ. 180.
34. Βλέπε Σμοκοβίτη - Νικολάου, Λ. (1987): *Νέοι Θεσμοί στις Εργασιακές Σχέσεις*, Εκδ. Παπαζήση, καθώς επίσης και Paroulias & Lioukas (1995) οπ.π. σελ. 289.
35. Σμοκοβίτη - Νικολάου, Λ. (1987) οπ.π. σελ. 190.
36. Paroulias & Lioukas (1995) οπ.π. σελ. 291.
37. Η άποψη αυτή διατυπώνεται από το συνδικαλιστή της ΔΕΗ. Τσιρίγος, Α. (1986): «Στο Δημόσιο Τομέα το Management είναι από Ανύπαρκτο Έως Ασήμαντο: Ο Ρόλος της Κοινωνικοποίησης στη ΔΕΗ», *Εξπρές*, 6897, 23/3/86.
38. Fine, B. (1998): «Privatization: Theory with Lessons from the UK», mimeo.

